

e-ISSN: 2148-4899

Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Pamukkale University Journal of Divinity Faculty

7 /1 (Bahar 2020): 390-416.

ÇAĞDAŞ AFGAN FAKİHİ MUHAMMED MUSA TEVÂNÂ'NIN
İCTİHAD BAKIŞI

An Opinion About Ijtihad of Modern Afghan Faqih
Muhammad Musa Tawana

Mehterhan FURKANI

Dr. Öğr. Üyesi. Aksaray Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü,
İslam Hukuku Anabilim Dalı, e-mial: mehterhan_4@windowslive.com, Orcid No: 0000-0002-4415-7830

Hakemler / Referees:

Dr. Öğr. Üyesi Cemalettin ŞEN / Bolu AİBÜ, İlahiyat Fakültesi
Dr. Öğr. Sefa ATİK / Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received: 07 Mayıs / MAy 2020
Kabul Tarihi / Accepted: 07 Haziran / July 2020
Yayın Tarihi / Published: 30 Haziran / July 2020
Cilt / Volume: 7
Sayı / Issue: 1
Sayfa / Pages: 390-416.

Atıf / Cite as: Arslan, Ali. "Çağdaş Afgan Fakîhi Muhammed Musa Tevânâ'nın İctihada Bakışı." [Modern Afghan Faqih Muhammad Musa Tawana And His Opinon About The Ijtihad]. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi-Pamukkale University Journal of Divinity Faculty* 7/1 (2020): 390-416.

Doi: <https://doi.org/10.17859/pauifd.733562>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, İthenticate intihal tarama programı ile taranmıştır. Ayrıca iki hakem tarafından da incelenmiştir. / This article has been scanned with İthenticate plagiarism screening program. Also this article has been reviewed by two referees.

www.dergipark.gov.tr/pauifd

Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (PAUİFD), 7 (1) 2020: 390-416

ÇAĞDAŞ AFGAN FAKİHİ MUHAMMED MUSA TEVÂNÂ'NIN İCTİHADA BAKIŞI

Mehterhan FURKANİ*

Öz

İctihâdın, İslam hukukunun dinamikliğini sağlayan, Kur'an ve sünnetin temel ilkelerine uygun olarak bütün zaman, mekân ve şartlara göre çözüm üreten bir sistem olduğu ortadadır. Buna binaen âlimlerin cumhuru icthâd kapısının kıyamete kadar açık olduğunu savunmuş, bir kısım âlimler ise müctehid olabilme şartlarını daha esnek hâline getirmeye çalışmış hatta geçmişe göre günümüzde icthâdın daha kolay olduğunu ileri sürenler bile olmuştur. Bunlara karşın bazı âlimler müctehid olabilmenin şartlarını zorlaştırmış, bazıları imkânsız hale getirmiş hatta bazıları da icthâd kapısının kapandığını iddia etmiştir. Çağdaş Afgan fakîhi Muhammed Musa Tevânâ (ö. 2006) da bu tartışmayı ele alıp orta bir yol bulmaya çalışmıştır. Bir yandan icthâdın kıyamete kadar devam edeceğini, devam etmesinin de gerekli olduğunu savunurken diğer yandan bunun herkesin yapabileceği bir şey de olmadığını açıklamaktadır. Bu makalede Tevânâ'nın, icthâdın şartları, icthâd kapısının kapandığı, musavvibe-muhattie, icthâdın bölünebilirliği ve icthâdın nakzı meselelerine ilişkin görüşlerini ele alacağız. Yer yer klasik Hanefî usûlcülerin görüşleriyle mukayese etmeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Muhammed Musa Tevânâ, İctihâd, Taklit, Hanefî Usûlcüleri.

An Opinion About Ijtihad of Modern Afghan Faqih Muhammad Musa Tawana

Abstract

It is obvious that ijthad (independent reasoning) is a system that provides the dynamism of Islamic law and produces a suitable solution in accordance with the basic principles of the Qur'an and sunnah in accordance with all time, place and conditions. Consequently, most of the scholars advocated that the ijthad's door is open until the end of the world, even some scholars tried to make the conditions of becoming a mujtahid more flexible. However, some scholars made conditions for becoming a mujtahid difficult some made it impossible, some even claimed that the door of ijthad was closed. Modern Afghan scholar Muhammad Musa Tawana (d. 2006) tried to follow a middle ground. He underlines that the ijthad door will remain open until the end of the world and should be so. He explains that too, it is not something everyone can do. In this article, we will consider his views on the conditions of ijthad, the musawwiba-muhattie, where the ijthad door is closed, the divisibility of ijthad and the disaffirmance of ijthad. We will compare some of his views to the views of classical Hanafis.

---

* Dr. Öğr. Üyesi. Aksaray Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, İslam Hukuku Anabilim Dalı, e-mial: mehterhan_4@windowslive.com, Orcid No: 0000-0002-4415-7830

Keywords: Islamic Law, Muhammad Musa Tawana, Ijtihad, Taqlid, Clasic Hanafi Scholars.

STRUCTURED ABSTRACT

Sayyed Muhammad Musā Tawānā was born in 1935 in Badakhshan province of Afghanistan. He completed his undergraduate education in Afghanistan, his masters and doctorate in Egypt. Although he was involved in political activities, he preferred to spend most of his life in scientific activities and left many important works behind him. The work titled “al-Ijtihād wa madā hājatinā ilayhi fī hāzā al-asr”, which he prepared as a doctoral thesis, is one of the most important among these. Tawānā claims that one of the reasons for Muslims lagging behind is taqlid (imitation) rather than ijtiḥād. He wrote the mentioned work for this purpose. Finally, he died in Takhar province where his family was located, in 2006.

Ijtiḥād is an Arabic word derived from ‘jahada’ its mean is effort in performing some activities. As a term, it is the opposite of taqlid (imitation) and means the working of a mujtahid with full force to reach information of the ahkām of the sharīah.

It is obvious that ijtiḥād is a system that provides the dynamism of Islamic law and produces solutions in accordance with the basic principles of the Qur'an and Sunnah in accordance with all time, place and conditions. Therefore, most of the scholars argue that the door of ijtiḥād will be opened until the end of the world. The ijtiḥād movement was initiated by the Prophet (pbuh) himself, developed during the time of saḥāba and tābi'ūn reached its peak in the third century then finally began to cease from the beginning of the fourth century in hijri. After that, some people started to argue that the door of the ijtiḥād was closed, so that no one could practice ijtiḥād anymore.

Accordingly, scholars have started to discuss many issues which are directly related to this subject, such as the conditions and divisibility of ijtiḥād, musawwiba-mukhatta. Some scholars who opposed the ijtiḥād put forward almost impossible conditions to make the ijtiḥād. On the other hand, some of the recent scholars have argued that it is easier to practice ijtiḥād in our time compared to the early periods. Tawānā tries to follow a middle path between the two views. He says that ijtiḥād today is not easier than in the first periods. He explains that, it is not something everyone has the capacity to perform, or nobody is capable of practicing it. And says that some of conditions which put forward are unnecessary to practice ijtiḥād.

Conditions of ijtiḥād: While some scholars argued that the door of the ijtiḥād is absolutely closed, others who advocated a close view to them have stipulated some conditions that are almost impossible to anyone. Against this, some scholars have argued that almost no conditions are required for ijtiḥād and that everyone is capable to practice ijtiḥād. Some of the recent scholars who advocate a close view of these have argued that it is easier to practice ijtiḥād in our time compared to the early periods. Most scholars have listed some conditions by stating that the ijtiḥād door is not closed, that ijtiḥād is not impossible, but ijtiḥād is not something that everyone is capable to put it into practice. While Tawānā completely rejects the views of other groups, he argues that some of the conditions that the jumhur ran to perform ijtiḥād are not necessary for making the ijtiḥād, somehow others are just better to be in mujtahid.

The divisibility of ijtiḥād: This means whether a person can be mujtahid in some matters, whereas muqallid in others. According to some scholars, in order for a person to be a mujtahid, it is necessary to have knowledge of all matters of fiqh. According to the other scholars, a person who specialises in only one subject, can practice ijtiḥād in the subject which he specialises, even if he doesn't specialise in other subjects. The third group of scholars argued that this is only permissible for farāiz. Naturally, advocating of the divisibility of ijtiḥād makes it difficult or even nearly impossible. Tawānā opposes the argument of the indivisibility of ijtiḥād, which makes ijtiḥād difficult, and advocates the view of ijtiḥād's divisibility so that ijtiḥād can always be made and facilitated.

Musawwiba and Mukhattia: The scholars who argue that there can be more than one true view about an issue, called musawwiba and who argue that there is only one true view called mukhattia. Most scholars accept the second view, while some of them accept the first view. Tawânâ shares the majority opinion on this matter.

Mukhattia have been in dispute over whether the mujtahid will be sinner due to making a mistake in the ijtiḥad or otherwise. Most of the scholars argue that the person who made a mistake in uşûl (fundamentals) will be an unbeliever, or sinner according to the situation. However, a person who practices ijtiḥad in furû' (branches) of the religion will not be a sinner because of the mistake he made, however on the contrary, he gets a reward. Bishr b. Ghiyâth al-Marîsî claims that a person who makes a mistake in the furû' is also a sinner. Tawânâ agrees with the majority of scholars on this matter as well. In addition, he states that some scholars allege that, Ibn Ulayya, Abu Bakr al-Asamm, Zahirîyya and Imamiyya all of them were in Bishr's view; however, he tries to prove with evidence that this does not reflect the truth, that it is absolutely incorrect to refer this views to all of them. The truth is that Bishr is the only one in this view.

The invalidity of ijtiḥad: Its meaning is that, whether the previous ijtiḥad can be invalid with the next ijtiḥad or otherwise? The majority of scholars say that, the previous ijtiḥad cannot be invalid with the next ijtiḥad. Because ijtiḥads are all equal and if ijtiḥad becomes invalid with the next one, then the next one will have to be invalid subsequently. This destabilizes the law. Tawânâ approves the opinion of the majority of scholars on this matter.

Keywords: Islamic Law, Muhammad Musa Tawana, Ijtiḥad, Taqlid, Clasic Hanafî Scholars.

GİRİŞ

İslam dininin bütün zaman ve mekânlardaki insanların problemlerine çözüm getirebilmesi ve dinamik özelliğini koruyabilmesi için meşru kılınan icthâd; Hz. Peygamber (a.s.) döneminde başlamış, III. (IX.) asırda zirveye ulaşmıştır. Ancak hicrî IV. asrın başından itibaren insanlar icthâd kapısının kapandığı iddiası başta olmak üzere icthâdın yapılmasına engel olan çeşitli görüşler ileriye sürmüşlerdir. Müctehidin icthâd yapabilmesi için imkânsız denecek derecede zor şartların öne sürülmesi sonucunda, artık icthâd hareketi gerilemeye ve duraklamaya başlamıştır. Tevânâ'nın dediği gibi, H. X. asırda icthâdın caiz olduğunu iddia etmek bile bağışlanmaz bir suç haline gelmiştir.¹

Birçok son dönem İslam hukukçusu, İslam Hukuku'nun yeni çıkan problemlere cevap ve çözüm üretebilmesi için icthâdın belli bir zaman ve mekân için değil kıyamete kadar kaçınılmaz bir ihtiyaç olduğu kanaatine varmışlardır. Tevânâ da bu görüşü benimseyenlerden ve savunanlardan biridir. Hatta Müslümanların geri kalmalarındaki sebeplerden biri olarak icthâd yerine taklidin hâkim olmasını göstermektedir.

Tevânâ, ömrü boyunca bir taraftan eğitim ve öğretim faaliyetlerinde bulunurken diğer taraftan da o dönemde özellikle aydın insanlar için kaçınılmaz olan siyasetle de uğraşmış bir zâttır. Tevânâ'yı, dönemin diğer siyasetçilerinden ve fakîhlerden ayıran bir özelliği de onun her zaman tarafsız birisi olması idi. Nitekim

¹ Muhammed Musa Tevânâ, *el-İctihâd ve Medâ Hâcetinâ İleyhi fi Hâzel-Asr* (Mısır: Dârü'l-kütübü'l-hadîse, 1972), 93.

Tevânâ, gerektiğinde bir parti kurmuş, gerektiğinde siyasetten istifa etmiş, partiler arasında arabuluculuk yapmıştır. Aynı şekilde ilmî kişiliğinde de yenilikçi olması ile beraber mezhep taassubuna karşı olan biriydi.

Tevânâ, ictihâd hareketinin yeniden canlandırılmasının gerektiğini söyleyerek ictihâd hareketinin durgunluğunun İslam dünyasının geri kalma sebeplerinden biri olduğunu savunur. Tevânâ; ictihâdın çok zor ve imkânsız bir şey olmadığını ispatlamaya, ictihâdı imkânsız hale getiren şartları ve delilleri çürütmeye çalışmaktadır. O çalışmalarında mezhep taassubundan da uzak durulması gerektiğini ve ihtiyaç hâlinde konunun uzmanları tarafından diğer mezheplerden de istifade edilmesinin önemli olduğunu savunmaktadır.²

Tevânâ'nın ictihâd ile ilgili derli toplu bir çalışma yapmış ve bazı yeni önemli tespitlerde bulunmuş olmasından dolayı, bahse konu olan fikirlerini klasik Hanefî âlimlerin görüşleri ile mukayese etmeye çalışacağız. Tevânâ'nın *el-İctihad* adlı eserini; Semerkandî'nin (ö. 539/1144) *Mizânü'l-usûl'ü*, Neseffî'nin (ö. 710/1310) *Keşfü'l-esrâr*'ı, İbn Nüceym'in (ö. 970/1562) *el-Eşbâh ve'n-nezâir*'i, İbn Âbidîn'in (ö. 1252/1836) *Haşiyetü Nesemâti'l-eshâr*'i, Debûsî'nin (ö. 430/1039) *Takvîmü'l-edille*'si, Cessâs'ın (ö. 370/981) *el-Fusûl fi'l-usûl'ü*, Bihârî'nin (ö. 1119/1707) *Müsellemü's-sübût*'ü ve Abdülazîz el-Buhârî'nin (ö. 730/1329) *Keşfü'l-esrâr*'ı ve Nizâmuddin eş-Şaşı'nın (ö. h. 7. /M.13. asır) *Usûlü's-Şâsi*'si ile yer yer mukayese edeceğiz.

Ayrıca konunun detaylandırılması için bazen diğer mezheplerin görüşlerine de kısaca değineceğiz. Burada ilk önce Tevânâ'nın hayatı ve eserleriyle ilgili kısaca bilgi verdikten sonra ictihad hakkındaki görüşlerine geçeceğiz.

1. Musa Tevânâ'nın Hayatı ve Eserleri

1.1. Hayatı

Prof. Dr. Seyyid Muhammed Musa Tevânâ, Seyyid Muhammed Âlim'in oğludur. Nesep itibarıyla Hz. Peygamber'in soyundan geldiği için, seyyid lakabını almıştır. Tevânâ, 1935 yılında Afganistan'ın Kuzey doğusunda bulunan ve Afganistan ile Çin arasında sınır teşkil eden Bedahşan vilayetinin Rağ ilçesinde dünyaya gelmiştir. Tevânâ, daha çocukken, ailesiyle birlikte Bedahşân'dan ayrılarak Moğol istilasından önce adı "Velvâlec" olan ve Hanefî fikhında önemli bir yeri olan Fetâvâ el-Velvâlici'nin sahibi Zâhirüddin el-Velvâlici'nin (540/1146) de memleketi Rustâk ilçesine yerleşmiştir.³

Tevânâ, ilk tahsilini amcası başta olmak üzere kendi ailesi ve çevresindeki bazı din adamlarının yanında yapmıştır.⁴ İlk ve ortaokulu Tahar'da bitirdikten sonra 1951 yılında Afganistan'ın başkenti olan Kabil'e bağlı Pağman ilçesinde bulunan Medrese-i Ulûm-i Şer'îyye Lisesine başlamıştır.⁵ 1955 yılında liseden başarılı bir şekilde mezun olup aynı yılda üniversite sınavına girmiş ve Kabil Üniversitesi'nin Fıkıh ve Kanun

² Muhammed Musa Tevânâ, "İslam Der Yek Nigâh", *Haftanâme-yi Mücahid*, 23 (2006), 5.

³ Tevânâ, *el-İctihad*, 5.

⁴ Tevânâ, *el-İctihad*, 5.

⁵ *İnayetüllh Şadâb*, "Üstâd Tevânâ Der Sâye-yi Rahmet-i Hudâ", *Haftanâme-yi Mücahid*, 15 (2006), 3.

bölümünü⁶ kazanıp 1956 yılında da üniversiteye başlamıştır.⁷ 1960'da mezun olduğu fakülteye dekan olarak atanmış dekan olarak görev yaptığı süreçte de fıkıh usulü, nahiv, Arapça, feraiz gibi derslere de girmiştir.⁸

1964 yılında, yüksek lisans ve doktora yapmak üzere Kabil Üniversitesi tarafından Mısır'a gönderilmiştir. Ezher Üniversitesi Şer'iyât Fakültesi Fıkıh Usulü bölümünde, 1967'de yüksek lisansını 1972 yılında da doktorasını bitirip Afganistan'a dönmüş ve görev yaptığı fakültede öğretim üyesi olarak görevine devam etmiştir.

Lise yıllarından itibaren komünizm düşüncesine karşı mücadele vermiş, daha sonra Afganistan'ı işgal eden Sovyetler Birliği'yle savaşan gruplar arasında önemli görevler üstlenmiştir. Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra çıkan Afganistan'daki iç savaşlarda taraf tutmayıp savaşan gruplar arasında arabuluculuk yapmaya çalışmıştır. Bu çabaları sonuç vermeyince de kendini ilmî çalışmalara adanmıştır. Tevânâ Afganistan'ın Yüksek Öğretim Bakanlığını da üstlenmiş kısa bir süre sonra bu görevden istifa etmiştir. Bir süreliğine Belh Üniversitesinde misafir öğretim üyesi olarak bulunmuştur. Daha sonra ailesinin yaşadığı Tahar iline dönmüş, orada bulunan Abdullah b. Mesûd Üniversitesi'nin⁹ Şer'iyât Fakültesine fıkıh hocası olarak atanmış ve hayatın sonuna kadar da orada görevine devam etmiştir. 2006 yılında ailesinin bulunduğu Tahar ilinin Rüstâk ilçesinde vefat etmiştir.¹⁰

1.2. Eser ve Çevirileri

Tevânâ, çok kargaşalı bir dönemde yaşayıp ve siyasetle uğraşmasına rağmen Arapça ve Farsça olarak birçok eser ve makale yazmıştır. Burada onlardan bazılarını zikredeceğiz.

Tevânâ'nın Arapça olarak kaleme almış olduğu dört eseri vardır ki bunların çoğu Mısır'da basılmıştır. Arapça eserlerinin başlıcaları şunlardır:

1.2.1. *Târîhü'l fikhî'l- İslâmî*: Bu eser 1967 yılında tamamladığı yüksek lisans tezidir.

1.2.2. *el-İctihad ve medâ hâcetinâ ileyhi fi hâze'l-'asr*: Bu eser 1972 yılında tamamladığı doktora çalışmasıdır.

1.2.3. *el-Kıyas fi'l-ahkâm*: Bu eser doçentlik çalışmasıdır.

⁶ Afganistan'daki Şer'iyât Fakültelerinin, Talimat-i İslâmî, Fıkıh ve Kanun olmak üzere iki bölümü vardır. Talimat-i İslâmî bölümün programında temel İslâm bilimleri ağır basar, klasik metinler okutulur ve klasik bilgiler üzerinde daha çok durulur. Fıkıh ve Kanun bölümünde ise İslâm hukuku ağır basar ve en çok da hukukî konular üzerinde durulur.

⁷ Şâdâb, "Üstâd Tevânâ Der Sâye-yi Rahmet-i Hudâ", 6.

⁸ Tevânâ, *el-İctihâd*, 6.

⁹ Afganistan'ın kuzey bölgesi Tahar vilayeti Talikan adlı şehrinde bulunan ve şu anda da faaliyetlerine devam bir üniversitenin adıdır.

¹⁰ İlmî ve siyasî faaliyetleri hakkında detaylı bilgi için bk. *Subhanallah Hamidi, "Afganistanlı Fakih Seyit Muhammed Musa Tevânâ'nın Hayatı, Eserleri ve Fikhî Görüşleri", İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 14 (2009), 312-319.

1.2.4. ez-Zarurâtü fi'l-hacât: Arapça olarak yazdığı bu eserin konusu da adından da bilindiği gibi zarûrât ve hâcât arasındaki ilişkiyi ele almıştır.

1.2.5. Maslahat der ahkâm-i İslâmî (İslami hükümlerde maslahat): Farsça olarak yazılan bu eser Tevânâ'nın profesörlük çalışmasıdır.

1.2.6. Sakafet-i İslâmî (İslam Kültürü).

1.2.7. Nazariyyetü'l-Milkiyyeti fi's-Şer'ati'l-İ-İslamiyye: Bu eser, Ezher Üniversitesi Şer'iyât Fakültesinde İslâm hukuku alanında öğretim üyesi olarak görev yapan Abdulâl Ahmed Atuh'un teliflerinden biridir. Atuh, Ezher Üniversitesi tarafından Kabil Üniversitesi Şer'iyât Fakültesine öğretim görevlisi olarak gönderildiği dönemde Tevânâ'nın hocalarından biri olmuştur. Bu münasebetle tanışmış ve hocasının söz konusu kitabını *Nazariye-yi mülkiyet der İslam* adıyla Farsçaya çevirmiştir. Yapılan çeviri Adliye Başkanlığınca yayınlanmakta olan *el-Felah* adlı dergide neşredilmiştir.¹¹

1.2.8. et-Teşrî'u'l-cinâî el-İslâmî: Tevânâ'nın çevirdiği diğer önemli bir eser de Abdulkadir Udeh'in (ö. 1373/1954) yazdığı *et-Teşriu'l-cinâî el-İslâmî* adlı kitaptır. Tevânâ söz konusu eseri, 1980'li yıllarda *Kanun-i ceza der İslâm* (İslam Ceza Kanunu) adıyla Farsçaya çevirmiştir. Yapılan çeviri aynı yıllarda Cemiyet-i İslâmî Afganistan adlı partisi tarafından aylık olarak yayınlanmakta olan, hem ilmî hem de siyasi yönü olan "Misak-i Hun" adlı dergide aylık parça parça şeklinde peş peşe yayınlanmıştır.

2. İctihâda Bakışı

2.1. İctihâdın Şartları Hakkında Görüşleri

Tevânâ ictihâdın şartlarını, genel şartlar, önemli şartlar, temel şartlar ve tamamlayıcı şartlar olmak üzere dört ana başlık altında ele almıştır. Genel şartlar başlığı altında bulûğ, akıl, güçlü bir anlayışa sahip olma, zekâ ve iman şartını, Önemli şartlar başlığı altında; Arap dilini bilme, fıkıh usûlünü bilme, mantık ilmini bilme ve beraat-i asliyeyi bilme şartını, Temel şartlar başlığı altında; Allah'ın kitabını, Hz. Peygamber'in sünnetini, şeriâtın maksatlarını ve kâvâid-i külliyyeyi (küllî kaideleri) bilme şartını ve Tamamlayıcı şartlar başlığı altında ise; ictihad yapılacak konu hakkında herhangi bir kat'î delilin bulunmaması, ihtilaf yerlerinin bilinmesi ve müctehidin şahsiyet ve takva sahibi olması şartlarını aşağıda özetle değinildiği şekilde ele almıştır.

2.2. Genel Şartlar

2.2.1. Bulûğ

¹¹ Şâdâb, "Üstâd Tevânâ Der Sâye-yi Rahmet-i Hudâ", 3.

Tevânâ, İbn Teymiyye ve Süyûtî'nin eserlerinden nakilde bulunarak, Ebû Mansur et-Temimî (ö. 429-1037-8),¹² İbn Berhân (ö. 520/1126),¹³ Ebü'l-Meâli (ö. 606/1209)¹⁴ ve Mutezile'nin, müctehid olabilmek için baliğ olmanın şart olmadığını savunduğunu,¹⁵ kendisinin ise bu görüşe katılmayıp buluşun ictihâd için şart olduğunu söylemektedir.¹⁶ Ayrıca bir insanın ictihâd derecesine ulaşmasından sonra erkek veya hür olma özelliğini taşımasının ise şart olmadığını savunmaktadır. Bu görüşüne de sahabenin, Hz. Âişe ve Hz. Peygamberin diğer eşlerine; aynı şekilde tabînin, İbn Ömer'in âzatlısı Nâfi' (ö. 117/735) ve İbn Abbas'ın âzatlısı İkrime'ye (ö. 105/723) fetva için başvurduklarını delil olarak göstermektedir.¹⁷

2.2.2. Akıl

Tevânâ'nın Genel şartlar başlığı altında ele aldığı ikinci şart ise akıldır. Burada müctehidde bulunması gereken akıldan maksat müctehidin idrak gücünün sağlam olması ve delilik, bunaklık ve sefihlik gibi idrakte ayıp sayılan şeylerden berî olmasıdır.

2.2.3. Güçlü Bir Anlayışa Sahip Olması

Tevânâ, müctehid bizâtihi kelamın maksadını anlamak için güçlü ve ince bir anlayışa sahip olması gerektiğini söyler ve bu şartları taşımayan kimsenin, bütün inceliğiyle manayı anlamaya dayanan ictihâda güç yetiremeyeceğinin altını çizer.¹⁸

¹² Meşhur Eş'arî kelimcisi ve Şafîî fakîhi olan bu alimin tam adı, Ebû Mensûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temimî'dir. Bağdad'da babasından ve birçok diğer alimlerden ilim tahsil eden Ebû Mensûr daha sonra Nisâbur'a gitmiştir. On yedi farklı ilimde ders verecek kadar çok yönlü bir alimdir. Otuzu aşkın eser telif eden bu zat daha fazla el-Ferk beyne'l-fırak ve Usûlüddin adlı eserleriyle meşhur olmuştur. Bkz. Ethem Ruhi Fığlalı, "Abdülkâhir el-Bağdâdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/245-247.

¹³ Tam adı, Ebü'l-Feth Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî olan bu zat, Bağdad'da dünyaya gelmiş, önce Hanbelî fikhını öğrenmeye başlamış, daha sonra bu mezhebi bırakıp Şafîî mezhebine geçmiş ve Gazzâlî başta olmak üzere birçok Şafîî aliminden fikh dersi almıştır. İki kez Nizamiye medreselerinde müderris olarak atanan İbn Berhân, biri atanmasında bir ay, ikinci atanmasında sadece bir gün gibi kısa bir süre sonra bu görevi bırakmıştır. İbn Berhân Bağdad'da birçok talebe yetiştirmiştir. Mezhep taassubundan uzak durması ile dikkat çeken bu zat, bazı konularda Şafîî mezhebinden ayrılmakta ve avam halkın telif yapmasının caiz olduğunu savunmaktadır. Bkz. Apaydın, H. Yunus, "İbn Berhân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/370.

¹⁴ Tam adı Ebü'l-Meâlî, Vecîhüddîn, Es'ad b. Müneccâ b. Berekât et-Tenûhî olan bu zat Hanbelî mezhebinde önde gelen fikh alimidir. Dönemin meşhur Hanbelî fikh alimlerinden ders alan Ebü'l-meâlî İbn Kudâme başta olmak üzere birçok kişiye de hocalık yapmıştır. Bir süre Harrân kadılığı yapmış, Dımaşk'ta bulunan Mismâriyye Medresesi ona yapılmış, onun ve onun neslinden gelecek olanlara vakf edilmiştir. en-Nihâye fî şerhi'l-Hidâye ve Hulâsatü'l-mezheb gibi eserlerin müellifidir. Bkz. Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şu'ayb el-Arnaût v.dğr. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 21/436-437.

¹⁵ Abdüsselam İbn Teymiyye Abdulhalim, Ahmed, *el-Müsevvede fî usûli'l-fikh*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid (Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, t.y.), 456; Süyûtî, Celâluddin Abdirrahman b. Ebî Bekr, *er-Reddû alâ men ahlede'l-erda ve cehile enne'l-ictihade fî külli asrin ferzun* (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-diniyye, t.y.), 82.

¹⁶ Tevânâ, *el-İctihâd*, 160-161.

¹⁷ Tevânâ, *el-İctihâd*, 162.

¹⁸ Tevânâ, *el-İctihâd*, 163.

Ayrıca Cessâs (ö. 370/981)¹⁹ ve Kiyâ el-Herrâsî'nin (ö. 504/1110), müctehidin aklî ilimleri bilmesinin şart olması ile ilgili görüşlerini naklettikten sonra şöyle demektedir: "Bana göre bir insan, dinî nasları öğrenip onun hakkında yeterli bilgiye sahip olduktan sonra, şer'î bir hükmün nerede vârid olmasının câiz ve nerede caiz olmadığını bilir. Kur'an ve sünnet ilmi ile beraber eğer bu ilmi de öğrenirse bu onun ilmine katkı sağlar ve ona aydınlık ve güzellik verir. Ancak müctehidin aklî ilimleri, kelam ve felsefe metodu ile bilmesi ve öğrenmesi gerekmez."²⁰

2.2.4. İman

Burada imandan maksat iki şeydir. Birincisi müctehidin iman bilgisine sahip olup olmaması, ikincisi ise mümin olup olmamasıdır.

Tevânâ, iman bilgisinin müctehid için şart olup olmaması ile ilgili âlimlerin görüşlerini naklederek, Mu'tezile ve bazı Ehl-i Sünnet âlimlerinin, müctehidin kelâm ilmini bilmesinin gerekli olduğunu, âlimlerin cumhûrunun ise bunun şart olmadığını savunduklarını aktararak şöyle devam etmektedir:

"Cumhûra göre bir insan, usûl (inançla ilgili) ilminde mukallid ve fûru'da müctehid olabilir. Gazzâlî (ö. 505/1111) ve Âmidî (ö. 631-1233) gibi bazı âlimler ise müctehidin kelâm ilminin inceliğini bilmesinin şart olmadığını; ancak zaruri bilgileri anlamasının şart olduğunu savunmaktadır.²¹ Bazıları ise müctehidin taklidî olmayan bir usûlü'd-dîn bilgisine sahip olmasını ön şartlardan saymışlardır."²²

Bu farklı görüşleri naklettikten sonra kendisinin Gazzâlî ve Âmidî'nin görüşüne katıldığını, müctehidin ilim ve fetvasına güvenebilmek için imanı sahih olacak kadar bilgi sahibi olup onu tasdik etmesinin yeterli olduğu ve kelâm ilmini detaylarıyla beraber bilmesinin şart olmadığı kanaatinde olduğunu söyler.

Hakkında ihtilaf edilen meselelerin ikincisi ise müctehidin mümin olup olmama şartıdır ki bunda da iki zıt görüş vardır: Bazı âlimler, ictihâdın başka şartları kendisinde bulunmakla beraber, Müslüman olmayan bir insanın da ictihâd yapabileceğini söylerken, diğer bazıları ise Müslüman olamayan bir insanın ictihâdının câiz olmadığını savunmaktadırlar.

Tevânâ; bazı âlimlerin, şeriatte kafirin ictihâd etmesinin câiz olduğunu savunduğunu ve Muhammed Abdullah Dirâz'ın (ö. 1377/1958)²³ bunu reddettiğini, ancak bu red ve delilinin yeterli olmadığını söyledikten sonra bu konuda kendi kanaatini şöyle açıklar: "Bana göre eğer bir insan İslam dinine mensup değilse, İslam ruhu ile doymamışsa, İslam dini ile eğitilmemişse ve kalbi Allah'a karşı ihlasla dolu

¹⁹ Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, thk. Uceyl Casim en-Neşmî, 2. Bs (Kuveyt: Vezaretü'l-Evkaf ve's-Şuunü'l-İslamiyye, 1994), 4/273.

²⁰ Tevânâ, *el-İctihâd*, 163-164.

²¹ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed Gazzâlî, *el-Mustasfâ min 'ilmi'l-usûl* (Mısır: el-Matbaatü'l-Emiriyye, t.y.), 2/386; Seyfüddîn Ali b. Muhammed Âmidî, *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm* (Dımaşk - Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1406), 4/162-163.

²² Tevânâ, *el-İctihâd*, 164.

²³ Suat Yıldırım, "Muhammed Abdullah Dirâz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/478.

değilse, o insan, bu dinin tabiatına uygun bir şekilde ahkâm bilgisine ulaşamaz. Kim yabancı bir kültürle eğitilmişse, verdiği hükümlerde o kültürden vazgeçmez ve İslam'ın gerçekliğine inanmadan kendi kültürünün tesirinden kaçamaz. Dolayısıyla bu insanın ictihâdla elde ettiği hükümler; ictihâd mertebesine ulaşmanın lazımı olan İslâmî ilimlerin bilgisinin neticesi değil, birçok dinî ve dinî olmayan kültürlerin derlemesi olur.”²⁴

2.3. Önemli Şartlar

Tevânâ'ya göre bundan maksat, insanı ictihâda yakınlaştıran ve sağlam bir şekilde onunla bağlantılı olan şartlardır. Önemli şartlar şunlardır:

2.3.1. Arap Dilini Bilmek

Tevânâ Arapçanın ictihâd yapabilmek için olmazsa olmaz bir şart olduğuna dair âlimlerin görüşlerini aktardıktan sonra kendisinin de aynı kanaati taşıdığını; ancak müctehidin, Arap dilinin bütün kurallarını ezbere bilmesi veya Halil (ö. 175/791) ve Sîbeveyhi (ö.180/796) derecesinde bilmesinin şart olmadığını, aksine Kur'an ve sünneti anlamada kimseye muhtaç olmayacak kadar bilmesinin şart olduğunu savunmaktadır.²⁵

2.3.2. Fıkıh Usûlünü Bilmesi

Tevânâ, müctehidin fıkıh usûlünü bilmesi şartıyla ilgili Râzî (ö. 606/1210), Karâfî (ö. 684/1285), ve Bihârî (ö. 119-1707)²⁶ gibi bazı âlimlerin görüşlerini nakletmekte ve onlarla aynı görüşte olduğunu ifade etmektedir.²⁷

Tevânâ, “En büyük müctehidlerin usûl ilminin bulunmadığı bir dönemde ortaya çıkmış olmaları, bu ilmin ictihâd için gerekli olmadığına delâlet eder.” diyenlere şöyle cevap vermektedir:

Bazı müctehidlerin zamanında mevcut olmayan şey fıkıh usulü değil, fıkıh usulünün tedvînidir. Her ne kadar o zamanda fıkıh usulü tedvin edilmemişse ve bu ilim adında bir ilim dalı yoksa da pratik olarak bu ilim mevcuttu. Çünkü kendine göre istinbât kuralları olmayan hiçbir müctehid olmamıştır. Üstelik usûl bilgisi Kur'an ve sünnet bilgisinden ayrı bir şey değildir. Mesela, emrin vücûba delalet etmesi, Kur'an ve sünnetteki hükümlerin bazılarının hâs ve bazılarının âm olması gibi kaideleri

²⁴ Tevânâ, *el-İctihâd*, 165-166.

²⁵ Tevânâ, *el-İctihâd*, 168-171.

²⁶ Hindistan'ın Bihâr kentine mensup olan Muhibullah b. Abdışşekur el-Bihârî el-Hanefî, fıkıh, usûl ve mantık alimidir. Hanefî Fıkıh usulüne dair kaleme aldığı *Müsellemü's-şübût* dışında, *Süllemü'l-ülûm*, *Risâle fi'l-mugâleţâti'l-âmmeti'l-vürûd* ve *el-Cevherü'l-ferd* gibi eserlerin de müellifidir. Evrengzîb tarafından önce Leknev, ardından Haydarâbâd kadılığına tayin edildi (1097/1685-86). Evrengzîb'in ölümünden sonra oğlu Şah Âlem 1118/1706-1707 tarihinde onu Hindistan baş kadısı tayin etti; ancak Bihârî göreve başladıktan birkaç ay sonra vefat etti. Bk. *Hayreddîn b. Mahmûd Ziriklî, el-A'lâm* (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâin, 2002), 5/283; İsmail Paşa Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifîn esmâü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1955), 2/5; Ömer Rızâ el-Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn terâcîmü musannifî'l-kütübi'l-Arabiyye* (Beyrut: Mektebetü'l-Müsennâ-Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arab, t.y.), 8/179; Rahmi Yaran, “Bihârî”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/139.

²⁷ Tevânâ, *el-İctihâd*, 172.

bilmeyen bir kişi hakkında Kur'an ve sünneti ictihâd yapacak derecede biliyor denmez. Usûl de bunun ta kendisidir. Fakat ictihâd için furû' ilminin bilinmesi şartı kesinlikle söz konusu değildir.²⁸

2.3.3. Mantık Bilgisi

Tevânâ, ictihâd derecesine ulaşabilmek için mantık ilminin bilmesini şart koşan, Gazzâlî ve Râzî gibi âlimlerin görüşlerini delilleri ile beraber detaylı bir şekilde aktardıktan sonra, Gazzâlî'nin Mustafâ adlı eserinde ictihâd için mantık bilgisini şart koştuğunu; ancak daha sonra bu görüşünden vazgeçtiğini savunmakta ve bunun *el-Münkız* adlı eserinden de anlaşıldığını ifade etmektedir. Bu konudaki kendi görüşünü ise şöyle özetlemektedir:

“...Usul ilmi mantıktan yararlanmadan ortaya çıktı, geliştirildi ve büyüdü. Bundan sonra da mantık ilminden bağımsız olarak yaşamaya devam edecektir. Hiçbir zaman ne müctehid ne de ictihâd, mantık ilmine ihtiyaç duymaz.”²⁹

2.3.4. Berâet-i Asliyeyi bilmek

Hakkında şâri' tarafından herhangi bir delil bulunmayan meselelerde, şeri'at adına hüküm vermemek ve hükmün ancak şer'î ve sem'î delillerden çıkartılabileceğini bilmek demektir

2.4. Temel Şartlar

Tevânâ ictihadın temel şartlarını; Allah'ın kitabını, sünnet ilmini, şeri'atın gayesini ve küllî kaideleri bilmek olarak dört alt başlık altına ele almıştır:

2.4.1. Allah'ın Kitabını Anlamak

Tevânâ'ya göre ictihâdın en önemli şartlarından biri, müctehidin Kur'an-ı Kerim'deki kelimeleri sözlük ve şer'î (terim) anlamlarıyla bilmesidir. Müctehidin, ahkam ile ilgili ayetleri bilmesinin şart olduğu konusunda ihtilaf yoktur, ihtilaf sadece ahkam ayetlerinin sayısı ve ahkamla ilgili olmayan ayetlerin bilinmesinin şart olup olmaması konusundadır.

Tevânâ, ahkam ayetlerinin sayısı ve dolayısıyla müctehidin bilmesi gereken ayetlerin miktarı hakkında birçok âlimin görüşlerini naklettikten sonra, ictihâd melekesinin Kur'an'ın bütününe anlamaya bağlı olmadığını, sadece ahkâm ayetlerinin anlaşılmasıyla hasıl edilebileceğini savunmaktadır. Ancak, müctehidin sadece ahkam ayetlerini bilmek ile yetinip diğer ayetlerden mustağni olamayacağını da altını çizmiştir.

Tevânâ, İmam Şâfiî (ö. 204/819) başta olmak üzere bazı âlimlerin, müctehid için Kur'an'ın hepsinin, bazılarının ise ahkâm ayetlerinin ezberlemesini şart koştuklarını aktardıktan sonra kendi görüşüne göre hiçbirinin şart olmadığını ancak,

²⁸ Tevânâ, *el-İctihâd*, 172-173.

²⁹ Tevânâ, *el-İctihâd*, 177.

Kur'an'ın hepsinin veya ahkâm ayetlerinin ezberlenmesinin evlâ olduğunu söylemektedir.³⁰

2.4.2. Sünneti Anlamak

İctihâdın temel şartlarından ikincisi ise sünneti anlamaktır. Bu da ya tedvînden önceki dönemlerde olduğu gibi râvîlerden alma suretiyle ya da hadis kitaplarını hadis uzmanlarından okumak suretiyle elde edilebilir. Sünnet bilgisi Kur'an ve İslam dininin anlaşılabilmesi için olmazsa olmaz bir şarttır. Bir müctehidin yapması gereken şey, meşhûr sahih kitaplara güvenip onları, tashih ve taz'if konusunda taklid etmesidir. Zayıf hadisleri içeren hadis kitaplarında ise râvîlerin durumunu araştırması gerekiyor.³¹

Tevânâ, müctehidin bütün hadisleri değil sadece ahkâm hadislerini bilmesinin yeterli olduğu ve ezberlemesinin asla şart olmadığı kanaatindedir. Bu konuda, müctehidin, ihtiyaç duyduğunda hadisi bulabilmesinin yeterli olduğunu savunanları desteklemektedir.³²

2.4.3. Makâsîdü's-şerî'ayı Bilmek

Tevânâ, Şâtîbî'nin, (ö. 790/1388) makâsîdü's-şerî'ayı anlamayı icthadın öncelikli şartlarından ve sebeplerinden saydığını aktardıktan³³ sonra kendisinin bu görüşe katılmayıp mekâsîdü's-şerî'ayı anlamanın icthad için şart, istinbât kabiliyetinin ise icthad için sebep olduğunu söylemektedir.³⁴

2.4.4. Külli Kaideleri Bilmek

Tevânâ, bazı âlimlere göre "müctehidin için küllî kaideleri bilmenin şart olduğu" bilgisini aktardıktan sonra şöyle bir değerlendirmede bulunuyor:

"Külliler ya hakiki küllilerdir ki bunlar mekâsîdü's-şerî'aya dahildir veya izafi küllilerdir ki bunlar da usûlî küllilerdir. Usul ilmini bilme şartı bunu da kapsar. Dolayısıyla bunun ayrı bir şart olarak getirilmesine gerek yoktur. Kavaid-i Külliye altında ayrı bir şart olarak sayabileceğimiz bir tek şey vardır o da: "Kavaid-i Külliye-i Fıkhiyye"dir. Fakat bu da başka şartlar kadar önemli bir şart değildir."³⁵

Başka bir konu da müctehidin ihtiyaç duyduğu konularda ilmî seviyesi ne olmalıdır? Tevânâ'ya göre, genel şer'î kaideler ve esasları hakkında bilgi sahibi olunduktan sonra bazı tafsîlî delilleri bilmemek icthâd melekesinin varlığı konusunda bir etkiye sahip değildir. Ancak müctehid sahip olduğu bilgi ile yetinmeyip, konu ile ilgili araştırmalarına devam etmelidir³⁶

2.5. Tamamlayıcı Şartlar

³⁰ Tevânâ, *el-İctihâd*, 180-182.

³¹ Tevânâ, *el-İctihâd*, 183-184.

³² Tevânâ, *el-İctihâd*, 185-188.

³³ Tevânâ, *el-İctihâd*, 188.

³⁴ Tevânâ, *el-İctihâd*, 191.

³⁵ Tevânâ, *el-İctihâd*, 193.

³⁶ Tevânâ, *el-İctihâd*, 195.

Tevânâ, olmazsa olmaz şartların yanında bulunmasının daha iyi olduğu düşünülen şartları da aşağıdaki gibi ele almıştır.

2.5.1. İctihâd Yapılacak Konu Hakkında Herhangi bir Katî Delilin Bulunmaması

İctihâd yapılacak konuda kat'î bir delilin bulunmaması gerekiyor; zira kat'î delilin bulunması durumunda, müctehid ya kat'î delili bırakıp zannî ile amel etmiş olur veya da kat'î delilin delalet ettiği sonuca varır. Bu durumda da hasılı tahsil etmek (Bilineni bilmek için çaba sarf etmek olacağı için boşuna yorulmak) olur ki bunların her ikisi de câiz değildir.³⁷

2.5.2. Hilaf Yerlerini Bilmek

Tevânâ, müctehid için icmâ' edilen yerlerin bilmesinin yanı sıra ihtilaf yerlerin de bilmesini şart koşanlarla aynı kanaatte olduğunu söyleyip bunun faydalarını şöyle sıralamaktadır:

2.5.2.1. Müctehid, üzerinde icmâ' edilmiş yerleri ve ihtilaf edilen yerleri bildiğinde, üzerinde icmâ' edilmiş konularda ictihad yapmaktan uzak durmuş olur.³⁸

2.5.2.2. Zımnî bir icmâ'ı çiğnememesi gerekir. Müctehid hilaf yerlerini bildiği zaman, Sahâbe ve Tâbi'în'in verdiği hükümlere ters fetva vermez. Dolayısıyla icmâ'ı çiğnememiş olur.

2.5.2.3. Bir kişinin hilaf yerlerini bilmesi onun ictihâd derecesine ulaşmasına yardımcı olur. Çünkü hilaf yerlerinin bilinmesi, insana ictihâdın yollarını öğretir, başka müctehidlerin ictihâdî fikirleri hakkında bilgi verir ve böylece doğru yolu takip etmesine yardım eder.³⁹

2.5.3. Müctehidin Şahsiyeti ve Takvası

Tamamlayıcı şartlardan biri müctehidin şahsiyeti ve takvasıdır. Bu şart ictihâd melekesinin kendisine bağlı olması için değil, sadece müctehidin, fetvasının heva ve hevesinden değil sahih bir ictihâdın sonucu olduğuna güvenilebilmesi içindir.

2.5.4. Klasik Hanefî Kaynaklarında İctihâdın Şartları

Hanefî kaynaklarına baktığımızda, onların ictihâd için şu şartları koştuklarını görmekteyiz:

Hanefî usûlcüler, her şeyden önce müctehidin, dinin asıl kaynağı olan Kur'an'ı ve Hz. Peygamber'in sünnetini bilmesinin gerekli olduğunu ancak Kur'an ve sünnetin tamamının değil, sadece ahkâmı ilgili ayet ve hadisleri bilmesinin yeterli olduğunu savunurlar.⁴⁰ Ahkâmı ilgili ayet ve hadislerin ezberlenmesinin şart olmayıp sadece

³⁷ Tevânâ, *el-İctihâd*, 200.

³⁸ Tevânâ, *el-İctihâd*, 2001.

³⁹ Tevânâ, *el-İctihâd*, 201-203.

⁴⁰ Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, 4/274; Âlâüddin Ebî Bekir b. Ahmed Semerkandî, *Mizânü'l-usûl fi netâici'l-'ukûl*, (Kahire: Mektebetü Dâri't-Türâs, t.y.), 752; Ebü'l-Berekât Nesefî, *Keşfü'l-esrâr (Şerhü Nurü'l-envâr âle'l-Menâr ile birlikte)* (Mısır: Matbaatü'l-Kübrâ el-Emiriyye, 1316), 2/170; Muhibbullâh b. Abdışşekûr Bihârî, *Müsellemü's-sübût* (Kefrütamâin: el-Matbaatü'l-Hüseyniyye

ihtiyaç zamanında bulunabilmesi için yerlerinin bilinmesinin yeterli olduğunu söylemektedirler.⁴¹ Müctehidin Kur'an ayetlerinin hem lügâvî hem de şer'î manasını bilmesi şarttır. Lügâvî manasından maksat, müfret, mürekkep ve ifade edilenlerin özelliklerini anlamaktır. Bu da lügat, sarf, nahiv, meâni ve beyân ilimlerini bilmesini zorunlu hâle getirmektedir. Şer'î manasından maksat ise hükümlerdeki müessir manalarını anlamasıdır.⁴²

Kur'ân-ı Kerîm'in sabit ve mensûh hükümlerini, hakikat veya mecazını ve her birinin kendi yerlerine vaz'edilmesini,⁴³ Kur'an ayetlerinin manasının âm, has, ibaretü'n-nas ve işaretü'n-nas gibi bütün vecihlerini, sünnetin de hem metnini, hem senedini anlaması gerekmektedir.⁴⁴ Müctehid, icthâdının icmâ'a ters düşmemesi için icmâ'î ve icmâ'ın yerlerini sahâbe ve tâbiînin görüşlerini bilmelidir.⁴⁵ Aynı şekilde kıyâsın bütün vecihlerini yani şartlarını, hükümlerini, çeşitlerini ve merdûd ve makbûl olanlarını bilmelidir.⁴⁶ Müctehid; Kur'an, sünnet, icmâ' ve kıyâsla amel etme yollarını bilmelidir.⁴⁷ Ayrıca müctehidin furû' ilmini bilme zorunluluğu yok iken usûl ilmini bilmesi şarttır.⁴⁸ İctihâd yapılacak konuda herhangi kat'î nas bulunmamalıdır.⁴⁹ Adalet şartı ise, icthâdın geçerli olması ve tahakkuku için değil, müctehidin fetvâlarının kabul edilmesi için şart koşulmuştur.⁵⁰

Yukarıda özetle aktardığımız görüşlere baktığımızda, bu konuda Tevânâ'nın klasik Hanefî usûlcüler ile hemen hemen aynı görüşleri savunduğunu görmekteyiz. Bununla beraber bütün şartlarda daha kolaylaştırıcı tavır takındığı, icthâdı zorlaştıran her türlü şartlara karşı çıktığı da açıkça anlaşılmaktadır. Örneğin bir kimsenin müctehid olabilmesi için akîl ilimleri bilmesinin gerektiğini savunan Cessâs'ın görüşünü aktardıktan sonra söz konusu görüşe katılmadığını belirtmektedir.

3. Musavvibe-Muhattie

Her müctehid yaptığı icthâdında isabetli mi yoksa hatalı mıdır? İşte bu konuda genel olarak âlimler iki görüşe ayrılmışlar: Bazı âlimlere göre icthâdın hükmü; müctehidin galip zanla hakka isabet etmesi ile birlikte hataya düşme ve hakkı bulma ihtimallerinin her ikisinin devam etmesidir. Diğer bir kısım âlimlere göre ise; icthâdın hükmü, müctehidin hakka isabet etmesi ve yakînî olarak hükmü bulmasıdır. Birinci görüşü savunanlara muhattie ve ikinci görüşü savunanlara ise musavvibe

el-Mısriyye, t.y.), 2/319; Muhammed Emin İbn Âbidîn, *Haşiyetü Nesemati'l-eshâr* (Mısır: Mektebetü Mustafa el-Benâî, 1979), 226.

41 Nesefî, *Keşfü'l-esrâr*, 2/170; İbn Âbidîn, *Haşiyetü Nesemati'l-eshâr*, 226.

42 İbn Âbidîn, *Haşiyetü Nesemati'l-eshâr*, 226.

43 Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, 4/273.

44 Nesefî, *Keşfü'l-esrâr*, 2/170; Bihârî, *Müselle mü's-sübût* 2/219.

45 Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, 4/273; İbn Âbidîn, *Haşiyetü Nesemati'l-eshâr*, 226.

46 Nesefî, *Keşfü'l-esrâr*, 2/170; İbn Âbidîn, *Haşiyetü Nesemati'l-eshâr*, 2/226.

47 Semerkandî, *Mizânü'l-usûl*, 752.

48 Bihârî, *Müselle mü's-sübût*, 2/364.

49 Nizâmüddin Şâşî - Bereketüllah el-Leknevî, *Usûlü'ş-Şâşî* (Keraçi: Mektebetü'l-Büşrâ, 2007), 203-204.

50 Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, 4/273.

denir. Buradaki görüş ayrılığı, ictihâdî meselelerde hakkın bir mi veya birden fazla mı olduğu ihtilafından kaynaklanmaktadır.⁵¹

Tevânâ, doğrunun ve dolayısıyla isabet eden müctehidin tek olduğu konusunda alimlerin fikir birliği içinde olduğunu; ancak bu konunun bazı istisnalarının bulunduğunu söylemektedir. İstisnalara örnek olarak; usûlî'd-dîne ait olan, zarûrât-ı diniyyeyi (dine ait olup bilinmesi ve inanılması gereken esaslar) ve hakkında kat'î delil bulunan meseleleri göstermektedir.⁵²

3.1. Muhattie

Muhattie'ye göre; her olay ve hadise için Allah'ın nezdinde muayyen bir hüküm vardır. Müctehid o hükmü bulmak için çaba sarf eder. Bulan isabetli, bulamayan ise hatalı olur. Ancak hata eden müctehid günahkâr olmaz.⁵³

Muhattie, doğrunun bir olduğu ve Allah'ın nezdinde muayyen bir hükmün olduğu konusunda ittifak etmişlerdir. Ancak söz konusu hükme delalet eden bir delilin bulunup bulunmadığı konusunda fikir birliğine varamamışlardır. Yine delilin bulunduğunu kabul edenler, delilin mahiyeti hakkında ihtilafa düşmüşler ve neticede şu dört grup ortaya çıkmıştır:

3.1.1. Bazı fakîhler ve kelâmcılara göre, bu konuda herhangi bir delil yoktur. Bu muayyen hüküm tıpkı arayanın tesadüfen bulacağı bir define gibidir. O hükmü bulan kişiye iki ecir bulamayana ise bir ecir vardır. Bu görüş İmam Şafi'ye de nispet edilmiştir.⁵⁴

3.1.2. İkinci gruba göre kat'î bir delil vardır; fakat delilin gizli olmasından dolayı, müctehidin, ictihadda hatası nedeniyle kazandığı günahın sorumluluğu kendisinden kaldırılmıştır.⁵⁵

3.1.3. Muhattienin çoğunluğuna göre ise hüküm için zannî bir delil mevcuttur.

3.1.4. Bişr b. Gıyâs el-Merîsî'ye (ö. 218/833) göre, her hüküm için kat'î bir delil bulunmalıdır. Dolayısıyla hata yapan kişi kâfir ve fâsık olmamakla birlikte günahkâr olur. Bişr'e göre; "ahkâmda zanla amel etmek câiz değildir."⁵⁶

Tevânâ'ya göre; her ne kadar bazı âlimler, kıyâsı kabul edenlerden, İbn Uleyye (ö. 193/809) ve Ebû Bekir el-Esamm'ın (ö. 200/816); kıyâsı kabul etmeyen Zâhirîler ve İmâmîyye gibilerinin hepsinin Bişr'in görüşünde olduğunu söylemişlerse de⁵⁷ bu doğru değildir. Tevânâ, Bişr'den başka kimsenin bu görüşe katılmadığını, Bişr'in bu

⁵¹ Semerkandî, *Mizânü'l-usûl*, 753-754; Nesefî, *Keşfü'l-esrâr*, 2/169; Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekir İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-muvakûn an Rabbi'l-âlemîn* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1411/1991), 1/198; Tevânâ, *el-İctihâd*, 214-215.

⁵² Tevânâ, *el-İctihâd*, 215-216.

⁵³ Tevânâ, *el-İctihâd*, 216.

⁵⁴ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed Gazzâlî, *el-Mustasfâ min 'ilmi'l-usûl* (Mısır: el-Matbaatü'l-Emiriyye, t.y.), 2/362-375; Muhammed b. Ömer Fahrüddîn er-Râzi, *el-Mahsûl fî 'ilmi usûli'l-fikh* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1996), 6/34.

⁵⁵ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 2/363.

⁵⁶ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 2/405; Tevânâ, *el-İctihâd*, 221.

⁵⁷ Bihârî, *Müsellemü's-sübût* 2/329; Âmidî, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, 4/182.

görüşte tek kaldığını delillerle ispatlamaya çalışmaktadır. Kendilerine bu görüş nispet edilen kişiler ve grupların bu görüşte olmadığını tek tek delillerle şöyle izah etmektedir:

Gazzâlî bu görüşü istisnasız mutlak olarak İmâmiyye'ye nispet etmiştir.⁵⁸ Hâlbuki İmâmiyye Şîilerden olan Allâme el-Hillî (ö. 726/1325) hata eden müctehidin günahkâr olmadığı konusunda Bişr dışında herkesin ittifakla icmâ' ettiğini söylemektedir.⁵⁹ Şayet ilk dönemlerdeki İmamiyye'nin tamamı veya çoğu, hatta bir kısmı bu görüşü savunmuş olsaydı, Allâme bu konuda herkesin icma' ettiğini savunmazdı. Aynı şekilde İbnü'l-Hümâm (ö. 861/1457), Ebû Bekir el-Esamm'ı Bişr'le beraber zikretmiştir.⁶⁰ Hâlbuki Abdulaziz el-Buhârî *Keşfü'l-esrâr* adlı eserinde, Ebû Bekir el-Esamm ve İbn Uleyye'yi hata eden müctehidin, delilin gizliğinden dolayı günahkâr olmadığını savunanlardan sayarak Mâtürîdî (ö. 333/944) ile beraber zikretmiştir.⁶¹ Karâfi, hata eden müctehidin günahkâr olduğunu savunanı zikrederken sadece Bişr'in ismine değinmektedir.⁶²

Yine Zâhirîlerin ikinci imamı olan İbn Hazm (ö. 456/1064) müctehidin ancak kasdî olarak hata yaptığı durumda günahkâr olacağını söylemektedir.⁶³ Zâhirîlerin Bişr'le aynı görüşte olduğunu savunanlar, söz konusu mezhebe mensup herhangi bir alimi kast etmiş olabilir. Ancak yine de mutlak olarak bu görüşü bütün Zâhirîlere nispet etmek ve bütün Zâhirîlerin bu görüşte olduğunu söylemek doğru değildir. Şîilerden Muhammed Takî el-Hâkim (ö. 1416/1996), hata eden müctehidin mutlak olarak mazur olduğunu savunmaktadır. Şîilerden Zeydiyye ise kıyası inkâr edenlerden değildir.⁶⁴

3.2. Musavvibe

Musavvibe'ye göre ise; hakkında nass bulunmayan konuda ictihâddan önce Allah'ın nezdinde herhangi muayyen bir hüküm yoktur. Tam tersine hüküm müctehidin zannına tabidir. Bir müctehid neyin hüküm olduğu sonucuna varırsa o şer'î bir hüküm hâline gelir. Her müctehid isabetlidir ve doğrular da ictihâddar da birden çoktur.⁶⁵ Eş'arî kelamcılarının cumhûrunun mezhebi de budur. Nitekim, mezhebin imamı, olan İmam Eş'arî'nin (ö. 324/935-36) kendisinin de aynı görüşte olduğu rivayetlerde yer almaktadır. Bu görüş aynı zamanda dört mezhep imamlarına da nispet edilmiştir. Tâcettin es-Sübkî (ö. 771/1369) ise Muhammed b. Hasan eş-

⁵⁸ Gazzâlî, *el-Mustafâ*, 2/405.

⁵⁹ Cemâlüddîn el-Hasen b. Yusuf Hillî, *Tehzibü'l-usûl ilâ ilmi'l-usûl* (London: Müessesetü'l-İmam Ali, 2001), 287.

⁶⁰ Muhammed Emîn b. Mahmûd Emîr Pâdişâh, *Teysîrü't-Tahrîr* (Mekke: Dârü'l-Bâz, t.y.), 4/202.

⁶¹ Abdülaziz Buhârî, *Keşfü'l-esrâr 'an usûli'l-Pezdevî*, versiyon 2, thk. Abdullah Muhammed Ömer (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997), 4/26.

⁶² Ebü'l-Abbâs Ahmed b. İdrîs Karâfi, *Şerhu Tenkîhi'l-fusûl fî ihtiyâri'l-mahsûl fî'l-usûl* (Mısır: Şirketü't-Tıbbâ'ati'l-Fenniyyeti'l-Müttehede, 1973), 438.

⁶³ Ali İbn Hazm, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, ed. Ahmed Muhammed Şâkir (Beyrut: Dârü'l-âfâki'l-cedîdeh, t.y.), 8/136-138.

⁶⁴ Tevânâ, *el-İctihâd*, 220-223.

⁶⁵ Semerkandî, *Mizânü'l-usûl*, 753-754; İbn Âbidîn, *Haşiyetü Nesemati'l-eshâr*, 226; Gazzâlî, *el-Mustafâ*, 2/409.

Şeybânî (ö. 189/805) ve Ebû Yûsuf'un (ö. 182/798) da aynı görüşte olduğunu söylüyor. Gazzâlî'nin de benimsediği görüş budur.⁶⁶

Tevânâ, bazılarının bütün bu ihtilafların lâfzî olduğunu savunduğunu, kendisinin de aynı görüşte olduğunu ifade ediyor ve şöyle devam ediyor:

Cumhur ile Bısr arasındaki ihtilaf hariç diğer ihtilafların hepsi lâfzîdir. Çünkü Bısr dışındaki bütün âlimlere göre, müctehid zannına galip gelen ve ictihâdının vardığı sonucu ile sorumluluktan kurtulmuş olur. Ayrıca hata yaptığına bile ictihad yapma karşılığında bir sevap kazanır. Bısr'ın sözü, hem cumhûrun görüşüne hem de hadise aykırı olduğu için kendisine itibar edilmez.⁶⁷

Tevânâ, musavvibe ve muhattenin görüşlerini delilleri ile beraber detaylıca aktardıktan sonra, kendisinin muhattie görüşünü savunduğunu açıklayarak şöyle der:

Benim kanaatime göre isabet eden müctehid birdir. Âlimin amacı doğruyu bulmak için ictihad etmektedir. Hata yapana, ihlâs ve iyi niyetle ictihâd yapması için bir ecir vardır. Çünkü "Allah, salih bir amel yapan kimsenin mükâfatını zayi etmez" ve "Ameller ancak niyetlere göredir." İsalet eden kişiye, isabet etme tevfkini verdiği gibi bir lütufta daha bulunur ve kendisine iki ecir verir. Biri ictihâd yapma eciri diğeri de doğruya isabet etme eciri... Allah büyük bir fazl sahibidir.⁶⁸

Buna nakli delil olarak Hz. Peygamber'in "Şayet bir hâkim, hükmünde ictihâd edip isabet ederse kendisi için iki ecir, hataya düşerse bir ecir vardır"⁶⁹ hadisini göstermiştir.

Aklî delil olarak şöyle açıklamada bulunuyor:

Bir müctehid bir delili tercih edip başka bir müctehidin delilini terk eder mi etmez mi? Bazen de olsa karşı tarafın delilini batıl olarak görür mü görmez mi? Eğer başkasının delilini batıl saymayacaksa niye onunla amel etmez? Eğer kendi delilini hak olarak görmezse niye onunla amel eder? Bundan anlıyoruz ki her müctehidin bizzat kendisi bile hata ve savabı kabul etmekte ve ictihâd yoluyla söylenen her sözün savap olduğunu kabul etmemektedir. Nasıl bir kadının nikâhı, velisinin izni olmadan hem câiz hem gayr-ı câiz olacak ki? Nasıl bir insan aynı hâlde hem helâlü'd-dem hem ma'asûmü'd-dem olabilir ki?⁷⁰

3.3. Hanefi Usûlcülerin genel olarak Musavvibe ve Muhattie hakkındaki görüşleri

Cessâs, hata ve isabet konusunda Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin detaylı iki rivayetini nakletmiş: Hişâm'ın (ö. 221/836) rivayetine göre Şeybânî şöyle demiştir: "İhtilaf edilen konudaki görüşlerin sadece biri Allah katında doğrudur. Ancak bir kişi ictihâd yapıp hataya düşerse, üzerine vâcib olanı yapmış ve mükellef

⁶⁶ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 2/409; Tevânâ, *el-İctihâd*, 219.

⁶⁷ Tevânâ, *el-İctihâd*, 229.

⁶⁸ Tevânâ, *el-İctihâd*, 226-227.

⁶⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh* (Mısır: Dâr-ü İhyâi'l-Kütüb-i'l-Arabiyye, t.y.), "el-İ'tisam", 21; Ebû'l-Huseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *Sahîhu Müslim*. (Kahire: Dârü İhyâi'l-Kütüb-i'l-Arabiyye, 1991), "el-Akdıyeh", 15.

⁷⁰ Tevânâ, *el-İctihâd*, 226-228.

olduğu şeyi yerine getirmiş olur. Aynı zamanda bu müctehid Allah katında me'cûrdur. Bu müctehidin durumu, tıpkı kible hakkında ictihâd yapan kişinin durumuna benzer".⁷¹ Kesâf (ö. 189/805) Şeybânî'den konu ile ilgili benzer ifadeleri rivayet etmektedir.

Şeybânî, Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ve Ebû Yûsuf'un görüşlerinin de bu yönde olduğunu söylüyor ve şöyle devam ediyor; "Bizim bütün ashâbımıza göre, her müctehid mükellef olduğu şeye isabet etmiş olur ve Allah katında hak birdir". Ayrıca bunu kible hakkındaki ictihâda benzetmişlerdir. Îsâ b. Ebân (ö. 221/836) göre, bir olayda eşbeh bir matlup vardır ki müctehid ona ulaşmakla değil, galip zannındaki eşbeh olanla amel etmekle mükellef kılınmıştır.

Cessâs, bu rivayetleri aktardıktan sonra şöyle bir değerlendirmede bulunmaktadır:

Bütün bunlardan anlaşılan şu ki Allah katında bilinen bir gerçek vardır. O da hadiseye en eşbeh olandır. Müctehid ona uygun olarak düşünmekle mükellef kılınmıştır. Yani Müctehid, Allah katındaki eşbeh olana ulaşmakla değil zannındaki eşbeh olana ulaşmakla mükellef kılınmıştır. Hüküm de Allah'ın nezdindeki değil, zannındaki eşbeh olandır. Bütün bu rivayetlere baktığımız zaman, hakkın birden fazla olduğunu savunanların görüşlerinin bizim mezhebimize ters olmadığını da görüyoruz.⁷²

Cessâs, eşbeh fikri ile musavvibeye daha yakın bir fikre sahiptir. Başka Hanefî usûlcülerin tersine, müctehidin Allah katındaki muayyen hükme ulaşmak için değil, galip zannındaki eşbeh olana ulaşmak için ictihâd yapmakla mükellef olduğunu savunmaktadır.

Muhattie yine kendi aralarında ikiye ayrılmışlardır: Bazılarına göre, müctehid hata yaptığı zaman, hem başlangıç hem sonuç itibarıyla hata yapmış olur. Ebû Mansur Mâtürîdî ve Semerkandî (ö. 539/1144) bu görüşü benimsemişlerdir. Buna karşı, Ebû'l-Hasen er-Rüstüfağnî (ö. 345/956) gibi bazı Semerkand âlimlerine göre, müctehid ictihâdında her zaman isabetlidir. Ancak bazen sonuç itibarıyla hataya düşer. Bu görüş Ebû Hanîfe'den de rivayet edilmiştir. Nitekim Ebû Hanîfe'nin, "Her müctehid isabetlidir ve Allah katında doğru olan birdir." dediği rivayet edilmiştir. Yani bir müctehid ictihâdında hata yaptığı zaman, Allah katındaki doğruya ulaşmaz ancak kendi ameli hakkında (yani üzerine düşeni yerine getirmesi bakımından) isabetlidir.⁷³

Müctehidin hataya düştüğünde hem başlangıç hem de sonuç itibarıyla hataya düşmüş olduğunu söyleyenler şu delilleri ileri sürmektedir: Birinci delil, hadiste hata mutlak olarak zikredilmiştir. Bir şey mutlak olarak zikredilince onun kâmil ferdi kast edilir.⁷⁴ İkinci delil, Bedir esirleri hakkında ayet nazil olunca Hz. Peygamber şöyle buyurdu: "Eğer azap nazil olsaydı Hz. Ömer dışında hiçbirimiz kurtulamazdık." Şayet

⁷¹ Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, 4/297.

⁷² Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, 4/297-299.

⁷³ Kadı Ebu Zeyd Ubeydullah b. Ömer Debûsî, *Takvimu'l-edille*, thk. Halil Muhyiddin (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001), 407; Semerkandî, *Mizânü'l-usûl*, 753; Neseî, *Keşfü'l-esrâr*, 2/171; İbn Âbidîn, *Haşiyetü Nesemati'l-eshâr*, 226.

⁷⁴ Neseî, *Keşfü'l-esrâr*, 2/174; Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 4/28.

ictihâd başlangıç itibarıyla amel hakkında isabetli olsaydı, azabın doğru olan bir amelden dolayı inmesi doğru olmazdı.

Müctehid hataya düştüğü zaman başlangıç itibarıyla isabetli ve sonuç itibarıyla hatalıdır diyenlerin delilleri ise şunlardır:

Birinci delil: Allah Kur'an'da Hz. Süleyman'ın isabet edip Dâvûd'un hata ettiğini anlattıktan sonra, her ikisine de hikmet ve ilim verdiğini söylüyor.⁷⁵ Şayet ictihâd başlangıç itibarıyla isabetli olmasaydı Allah bunu hikmet olarak nitelendirmezdi.

İkinci delil: Hz. Peygamber, Amr b. Âs'a "Hüküm ver şayet isabet edersen sana on isabet, hata edersen bir sevap vardır." buyurmuştur.⁷⁶ Hataya sevap söz konusu olmadığına göre, sevabı kazanması için başlangıç itibarıyla isabetli olması lazımdır.⁷⁷

Hanefî usûlcülere göre, şayet ulaşma yolu açıksa o zaman kendi taksîri ile hata yapmış olduğu anlaşılır. Ancak eğer gizli ise o zaman hatanın sebebi delilin gizliliğinden kaynaklanmaktadır ki bu da Allah tarafından sayılır. Birinci durumda günahkâr olur, ikinci durumda ise günahkâr olmaz, ayrıca bir ecir alır.⁷⁸

Sonuç olarak: Akliyâtta ve hakkında kat'î delil bulunan hükümlerde doğru olan birdir, Allah katında muayyen bir doğru vardır. Müctehid eğer bu konularda ictihâd edip hata yaparsa, yerine göre kâfir veya günahkâr olur. Ancak zanniyâtta ve hakkında kat'î delil bulunmayan hükümlerde cumhûra göre muayyen bir hak yoktur. Dolayısıyla bir insan ictihâda ehil olup var gücü ile ictihâd yaparsa, hataya düşerse bile günahkâr olmaz. Bısr el-Merîsî fürû' meseleleri usul gibi görmekte ve dolayısıyla usulde olduğu gibi fürû'da da muayyen bir tek doğrunun olduğunu ve hataya düşenin de günahkâr olduğunu savunmaktadır.

Bu meselede Tevânâ, Cessâs hariç diğer klasik Hanefî usûlcülerin çoğunluğu ile aynı görüşü paylaşmaktadır.

4. İctihâdın Tecezzîsi

İctihâdın tecezzîsi (bölünebilirliği), bir insanın fıkhnın bütün bâbları ve meselelerinde değil, bazılarında ictihâd yapıp yapamayacağı demektir. Tevânâ bu konuyu, ihtilafın yeri ve tecezzînin câiz olup olmaması şeklinde iki başlık altına ele almıştır.

4.1. İhtilâfın yeri

Tevânâ, bazı usûlcülerin, ihtilaf yerinin, müctehidin fıkhnın bazı bölümlerinde ictihâd yapıp bazılarında yapamaması durumunda söz konusu olduğunu, aynı bölümdeki bir meseleyi bilip diğerini bilmemesi hâlinde ise ittifakla ictihad

⁷⁵ el-Enbiyâ, 21/79

⁷⁶ Ahmed Muhammed İbn Hanbel, Müsnedü'l-İmâm Ahmed bin Hanbel (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1995), 29/357.

⁷⁷ Neseî, *Keşfü'l-esrâr*, 2/174.

⁷⁸ Debûsî, *Takvimu'l-edille*, 407; Neseî, *Keşfü'l-esrâr*, 2/174; Buhâri, *Keşfü'l-esrâr*, 4/31.

yapamayacağını savunduklarını aktardıktan sonra bunun doğru olmadığını, aksine her ikisinin de ihtilaf konusu olduğunu söylemektedir.⁷⁹

4.2. İctihâdda Tecezzînin Câiz Olup Olmaması Meselesi

Âlimlerin ihtilaf ettikleri ikinci bir mesele ise, ictihâdda tecezzînin caiz olup olmaması meselesidir. Bu konuda âlimler üç görüşe ayrılmışlardır: Âlimlerin cumhûruna göre, ictihâdın tecezzîsi mutlak olarak câizdir.⁸⁰ Bazı âlimlere göre mutlak olarak câiz değildir. Bazıları ise ferâiz meseleleriyle diğer meseleler arasında ayırım yaparak ferâiz meselelerinde câiz görüp diğer meselelerde câiz görmemişlerdir. Burada Tevânâ'nın konuyla ilgili naklettiği görüşleri özetle aktaracağız.

Tevânâ ise bu görüşlerin içinden ictihâdın tecezzîsinin mutlak olarak câiz olduğunu söyleyen cumhûrun görüşünün isabetli olduğunu ve kendisinin de bu görüşü savunduğunu söylemektedir. Diğer görüş sahiplerinin delillerini tek tek cevaplayarak onların tutarlı olmadığını savunmaktadır.⁸¹

Hanefî usûl kitaplarına baktığımız zaman Bihârî ve Muhammed Emin'in⁸² bu konuya değindiğini görüyoruz. Bihârî ictihâdın tecezzîsi meselesinde; cumhûrun mutlak olarak câiz, bazılarının mutlak olarak câiz olmadığı ve bazılarının da ferâiz ile başka meseleler arasında ayırım yaptıkları olmak üzere üç farklı görüşün olduğunu; bunlar dışında da İbnü'l-Hâcib'in (ö. 646/1248) bu konuda tevakkuf ettiğini söylemektedir. Ancak bu görüşlerin içinde ona göre de en isabetli olan görüş cumhûrun görüşüdür. Bihârî de cumhûrun delillerini Tevânâ'nın yukarıda zikrettiği şekilde maddeler halinde sıralamıştır.⁸³

Bu konuda Tevânâ, Hanefîlerden Bihârî ve Muhammed Emin gibi bazı alimlerin de içinde olduğu cumhûrun görüşüne katılarak ictihâdın tecezzîsinin caiz olduğunu savunmaktadır. Hanefîlerin çoğu ise bunun aksini savunmaktadır.⁸⁴ Sonuç olarak burada Hanefîlerin çoğuna aykırı görüş bildirdiğini söylemek mümkündür.

5. İctihâdın Nakzı

İctihâdın nakzından maksat, sonraki ictihad ile önceki bir ictihâdın hükmünü geçersiz hâle getirmektir. Tevânâ bu konuyu, ictihâdın ictihâdla nakzının hükmü ve ictihâdın ictihâd dışındakilerle nakzının hükmü olmak üzere aşağıdaki gibi iki başlık altında ele alıp açıklamıştır. Biz burada özetle aktaracağız.

5.1. İctihâdın İctihâdla Nakzının Hükmü

⁷⁹ İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-muvakûn*, 4/165.

⁸⁰ Gazzâlî, İbn Berhân, Nevevî, Râzî, Âmidî, Rafîî (ö. 623/1226), Karâfî, İbn Kayyim, İbnü'l-Hümâm (ö. 861/1457), İbn Dekîk el-İd (ö. 702/1302), İbn Sübkî, Bihârî, İmamiye Şiiilerden Allame el-Hillî, Mu'tezilelerden, Ebû Ali el-Cübbâî (ö. 303/916) ve Ebû Abdillâh Basrî (ö. 369/979-80) bu görüşü savunmaktadırlar. Bk. Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 2/353-354; er-Râzî, *el-Mahsûl*, 6/25; Seyfüddîn Ali b. Muhammed Âmidî, *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983), 3/140.

⁸¹ Bkz. Tevânâ, *el-İctihâd*, 383-385.

⁸² Emîr Pâdişâh, *Teysîrû't-Tahrîr*, 4/182.

⁸³ Bihârî, *Müsellemü's-sübât* 2/320.

⁸⁴ Apaydın, H. Yunus, "İctihad", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/439.

Bir hâkim ictihâdî bir meselede hüküm verip daha sonra o konu hakkında ictihâdî değişir ve yeni bir ictihâda varırsa, ikinci ictihâdî birincinin hükmünü nakzetmez. Ancak ondan sonrakilerde ikinci ictihâdî ile hüküm vermek ve amel etmek zorundadır. Aynı şekilde bir müctehidin veya bir hâkimin ictihâdî ve hükmü başka bir müctehid veya hâkimin ictihâdî ve hükmü ile de nakzolmaz.

Birincisinin delili şudur: Hz. Ömer (r.a.) bir meselede, hüküm verdi. Daha sonra aynı meselede kendisine başvurulunca farklı bir hüküm verdi. Daha önceki verdiği hüküm kendisine hatırlatılınca, Hz. Ömer şöyle dedi: “O, o zaman verdiğim bir hüküm idi, bu da şu an verdiğim bir hükümdür.”⁸⁵ Gördüğümüz gibi Hz. Ömer (r.a.) önceki ictihâdını sonraki ile geçersiz hâle getirmede.

İkincisinin örnek ve delili yine Hz. Ömer’den nakledilen bir rivayettir. Hz. Ali (r.a.) ve Zeyd’in (r.a.) yanından çıkan bir adama, Hz. Ömer (r.a.) “Ne yaptın?” diye sordu. O da bir mesele hakkında fetva sormak için onlara gittiğini ve onların verdikleri hükmü anlattığında, Hz. Ömer (r.a.) ona, “Ben olsaydım şöyle şöyle hüküm verirdim.” dedi. Adam “Şimdi de verebilirsin.” deyince Hz. Ömer (r.a.) “Kur’an ve sünnetten bir delilim olsaydı şimdi de hüküm verirdim ancak benim delilim de kendi görüşüme dayanmaktadır, görüş ise ortaktır.” dedi.⁸⁶ Bu rivayette de gördüğümüz gibi Hz. Ömer kendi ictihâdî ile onların ictihâdını nakzetmedi.

Aynı şekilde Hz. Ömer (r.a.) hilâfete geçince birçok meselede ictihâd yapmasına ve Hz. Ebû Bekir’e (r.a.) muhalefet etmesine rağmen, onun hiçbir hükmünü geçersiz saymamıştır. Bu da birçok sahâbenin bulunduğu bir zaman idi. Onların da buna karşı çıkmamaları onların bu konuda icmâları olmuş anlamına geliyor. Bazı âlimler, sahâbenin bu konuda icmâ’ ettiğini söylerken de bunu kastetmişlerdir.⁸⁷ Birçok âlim de mutlak olarak bu konuda icma’ın bulunduğunu söylemektedirler.

Hanefi usûlcülerin görüşlerine baktığımızda, Abdulaziz el-Buhârî, Bihârî ve İbn Nüceym’in (ö.970/1562), bu konuya değindiklerini görmekteyiz. Abdulaziz el-Buhârî, icthadın icthad ile nakz olması durumunda hukukta istikrarsızlığın meydana geleceğini ve bu sebeple de hukuka olan güvenin sarsılacağını ifade etmektedir.⁸⁸ Bihârî’ye göre de kısacası icthad katî delillere muhalif olduğu ve icthadına muhalif olarak hüküm verdiği durumlarda nakz olur. Aynı şekilde İbn Nüceym bu konuyu “İctihad icthadla nakzolmaz” külli kaidesi altında ele almıştır. Bunu şöyle delillerle açıklamıştır:

Bunun delillerinden biri de icmâ’dır. Nitekim Hz. Ebû Bekir birçok meselede hüküm verdi. Hz. Ömer (hilafete geçince) o hükümlerde ona muhalefet etmesine rağmen, onun verdiği hükmü geçersiz saymadı. Bunun illeti de ikinci icthadın

⁸⁵ Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr Süyûtî, *el-Eşbâh ve’n-nezâir fi kavâ’id ve fûrû’i fikhî’s-Şâfi’iyye* (Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1983), 101.

⁸⁶ İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ’lâmü’l-muvakûn*, 52.

⁸⁷ Süyûtî, *el-Eşbâh ve’n-nezâir*, 101.

⁸⁸ Buhârî, *Keşfü’l-esrâr*, 3/130.

birinciden daha güçlü olmaması ve icthâdın icthâdla nakzolması hâlinde hükümlerde istikrarsızlığın meydana gelmesidir.

Örnek olarak da kibleyi göstererek şöyle demektedir: “Mesela eğer bir insanın kible hakkında icthâdı değişirse ikinci icthâdı ile amel etmeli, hatta eğer bir insan dört rek’atı icthâdı ile dört tarafa doğru kılsa, namazı iade etmesi gerekmez.”⁸⁹

Tevânâ bu konuda İbnü'l-Hacib, Fenârî, Âmidî ve İbn Sübkî'nin mutlak olarak, Allâme Bedrân'ın (ö. 1345/1927) ise dört mezhep imamlarının icmâ' ettiğini naklediyor.⁹⁰ Ayrıca bazı alimlerin savunduğunun aksine icthâdın icthâdla nakzolmamasının sadece musavvibenin değil, muhattenin de savunduğu bir görüş olduğunu söylemektedir.⁹¹ Burada Tevânâ Hanefî usûlcüler ile aynı görüştedir.

5.2. İctihâdın İctihâd Dışındaki Deliller ile Nakzı

Tevânâ bu konuda birçok âlimin değişik görüşlerini⁹² aktardıktan sonra, özetle aşağıdaki delillerle icthâdın nakzedilebileceğini sırasıyla açıklamaktadır:

5.2.1. Kur'an'ı Kerim'le

Tevânâ, âlimlerin çoğuna göre Kur'an nasların ancak delaletinin kat'î olduğu durumda icthâdı nakzettğini naklettikten sonra, kendi kanaatine göre de Kur'an'daki delilin icthâdı nakzedebilmesi için, müctehidin dayandığı delilden daha açık daha güçlü olmasının şart olduğunu söylemektedir.⁹³

5.2.2. Mütevâtir ve Meşhur Hadislerle

Tevânâ, âlimlerin çoğunun icthâdın mütevâtir ve meşhur hadislerle nakzedilmesinin câiz olduğunu savunduklarını ve kendisinin de çoğunluğun görüşünü benimsediğini söylemektedir. Ancak Kur'an hakkında söylediği şartların hadiste de geçerli olduğunu söylemektedir. Yani mütevâtir veya meşhur hadis ancak müctehidin dayandığı delilden daha güçlü daha açık olursa o zaman söz konusu müctehidin icthâdını nakzeder.

5.2.3. Âhad Haberlerle

Âhad haberleri zannî delil olarak kabul edenlerle Hanbelîlerden Ebû Ya'lâ'ya (ö. 458/1066) göre icthâd âhad haberlerle nakzolmaz. Ancak âhad haberlerin ilim ifade ettiğini kabul eden Hanbelîlere göre âhad haberlerle icthâd nakzolur. Tevânâ'ya göre bir müctehidin icthâdının haber-i vâhidle çelişmesi tek başına icthâdını nakzetmez. Çünkü müctehidin o hadisten daha güçlü veya onun gibi bir hadise dayanmış olma ihtimali vardır. Ancak eğer müctehid haber-i vâhidi hüccet olarak kabul etmiyorsa o zaman icthâdı nakzolur. Çünkü bu durumda iki ihtimal var: Ya hadisleri delil olarak

⁸⁹ Zeynüddin b. İbrahim İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'n-nezâir alâ mezhebi Ebi Hanîfe en-Nu'mân* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999), 89-90.

⁹⁰ Tevânâ, *el-İctihâd*, 431-433.

⁹¹ Tevânâ, *el-İctihâd*, 447-449.

⁹² Tevânâ, *el-İctihâd*, 435-437.

⁹³ Tevânâ, *el-İctihâd*, 437-438.

kabul etmemiş ya da araştırmının hakkını vermediği için bulamamıştır. Her ikisinde de taksîr kendisine ait olduğu için ictihâdına itibar edilmez ve nakz olur.⁹⁴

5.2.6. İcmâ' ile

İctihâd, kat'î bir icmâ'a muhalif ise; o zaman ictihâd icmâ' ile nakz olur. Tevânâ, İbn Bedrân gibi bazı âlimlerin kat'î olma şartını açıkça ifade ettiklerini ve diğer bazı âlimlerin ise "İctihâd kat'î bir delille geçersiz olur." demelerinden sonra örnek olarak icmâ'ı zikretmeleri, onların sadece kat'î bir icmâ'ın ictihâdını nakzettiği görüşünde olduklarını gösterdiğini söylüyor. Tevânâ'ya göre ictihâd zannî icmâ' ile değil sadece sübûtu kat'î olan icmâ' ile nakz olur. Çünkü zannî icmâ' müctehidin dayandığı zannî delilden daha güçlü olmadığı gibi, icmâ'ın sübûtu hakkındaki ihtilafları, icmâ' ehlinin çokluğundan dolayı hepsinin toplanmalarının çok zor olduğunu göz önünde bulundurulduğunda, bazen ictihâddan daha düşük bir delil haline gelir.

Tevânâ, Sübkî'nin ictihâdın dört mezhebe muhalif olması hâlinde icmâ'a muhalif olarak kabul edildiğini söylediğini nakledip bunun doğru bir görüş olmadığını savunuyor. Ayrıca Tevânâ'ya göre dört mezhep imamlarının icmâ'ı mustalah ve ictihâdî nakz edebilecek bir icmâ' değildir. Çünkü bunlar müctehidlerin tamamı olmadıkları gibi müctehidlerin çoğu da değildir. Bunun için bunların ittifakı, icmâ' ve bunlara muhalefet de icmâ'a muhalefet olarak sayılmaz.⁹⁵

5.2.7. Kıyâsla

Tevânâ, âlimlerin bu konudaki görüşlerini aktardıktan sonra, ictihâdın kıyâsla nakz olabilmesi için fer'deki illetin kesin olması, illeti kapsayan nassın kat'î veya müctehidin dayandığı delilden daha güçlü olması gerektiğini söylemektedir.⁹⁶

5.2.8. Şer'î Kaidelerle

Tevânâ, Karâfî'nin ictihâdın şer'î kaidelerle nakızolduğunu, Allâme İbn Bedrân el-Hanbelî'nin (1345/1927) bu görüşü İmam Mâlik'e (ö. 179/795) de nispet ettiğini naklettikten sonra, kendi kanaatine göre, şer'î kaide kat'î olup kaideye muhalefet eden kişinin verdiği hükmün o kaideden müstesna olduğuna dair makul bir delil beyan etmediği durumda ictihâdını nakzettiğini söylemektedir.⁹⁷

5.2.9. İctihâdın Hatalı Olduğu Anlaşılınca

Tevânâ bu konuda Gazzâlî, İbn Nüceym (ö.970/1562), Süyûtî (ö. 911/1505) ve Sübkî gibi birçok âlimin benzer görüşlerini aktardıktan sonra şöyle bir değerlendirmede bulunuyor: Bu fakihlerin söyledikleri gibi ictihâdın hatalı olduğu bilindiğinde ictihâd geçersiz hâle gelir. Çünkü hükümler, ister ictihâdî olsun ister olmasın, ancak ortaya çıkan fasit durumları tashih etmek ve insanlar arasında adaleti temin etmek için meşru kılınmıştır. Hatası belli olan hüküm ise asla bu amaca hizmet

⁹⁴ Tevânâ, *el-İctihâd*, 439-440.

⁹⁵ Tevânâ, *el-İctihâd*, 440-441.

⁹⁶ Tevânâ, *el-İctihâd*, 442.

⁹⁷ Tevânâ, *el-İctihâd*, 441-443.

etmemektedir. Dolayısıyla böyle durumlarda hükmün geçersiz kabul edilmesi gerekmektedir.

5.2.10. Kamu Yararı İçin

Müctehid ve İslam şeri'ati ile hüküm veren bir devlet reisi, kendisinden önceki bir müctehid veya hâkimin ictihâd veya hükmünü kamu yararı için nakzedebilir.

5.2.11. Müctehidin Hükmünün ictihâdına Muhalif Olması Durumunda

Başka bir müctehidi taklit etmek suretiyle de olsa, bir müctehid kendi ictihâdına muhalif olarak hüküm verirse hükmü geçersiz olur. Tevânâ birçok usûlcünün bu konuda fikir birliği içinde olduğunu söylemektedir. Bunun delili ise şudur: Müctehidin, ictihâdıyla şer'in hükmü olduğunu sandığı şeyle amel etmesi vâcibdir. İctihâdla beraber taklit etmesinin de câiz olmaması konusundan icmâ' vardır.

Tevânâ, bu konuda İbn Bedrân'dan bir rivayette müctehid başkasını taklit ederek ictihâdına ters hüküm vermesinin dört mezhep imamlarının, ictihâdın nakzı konusunda icmâ' ettiklerini diğer bir rivayette ise hükmünün geçerli fakat müctehidin günahkâr olduğunu savunduğunu naklettikten sonra, her iki görüşün de isabetli olmadığını söylemektedir. Ebû Hanîfe'nin, müctehidin ictihâdına ters hüküm vermesi ve başkasını taklit etmesinin câiz gördüğü ile ilgili rivayetlerin bulunduğunu nakletmektedir. Ona göre eğer bir müctehid ictihâdına ters hüküm verirse töhmete düşer ve insanlar onun ilimle oynadığını zannederler. Bu sebeplerden dolayı en doğru görüş bu durumda ictihâdın nakz olmasıdır.⁹⁸

5.2.12. Hükmün Delilsiz Olduğu Durumda

Tevânâ, Süyûtî'nin delilsiz hükmün nakz olacağı görüşünü Hanefilere nispet ettiğini ve Allâme Şeyh Ali el-Mâlikî'nin ise Şafilere nispet ettiğini söyledikten sonra şöyle bir değerlendirmede bulunmaktadır:

Benim kanaatime göre bir hüküm, delilsiz olduğu bilindikten sonra geçersiz olur. Buna karşı olan herhangi bir görüş sahibine de rastlamadım. Bu görüş sadece Hanefilerin değil, bütün mezheplerin görüşüdür. Ancak bu görüşün sadece Hanefilere nispet edilmesi, Hanefilerin bunu açıkça dile getirmeleri, diğer alimlerin ise meselenin çok açık olduğunu düşünerek-dile getirmemiş olmasından kaynaklanmaktadır.

SONUÇ

Hız. Peygamber (s.a.) döneminde bizzat kendisi tarafından başlatılan, sahâbe ve tâbiîn döneminde geliştirilen, hicrî üçüncü asırda zirveye ulaşan ictihâd hareketi, hicrî dördüncü asrın başından itibaren duraklamaya uğradı. Bundan sonra da bazıları iyi niyetle bazıları da kötü niyetle ictihâd kapısının kapandığını ve bundan sonra kimsenin ictihâd yapamayacağını savunmaya başladı. Hicrî onuncu asrın başından

⁹⁸ Tevânâ, *el-İctihâd*, 445-447.

itibaren ictihâdın mümkün olduğunu iddia etmek bile neredeyse bazılarına göre bir suç olarak telakki edilmeye başlandı.

İşte bütün ve farklı görüşlerden dolayı bazı âlimler, bu konu ile doğrudan ilgili olan ictihâdın şartları, bölünebilirliği, musavvibe-muhattie meselesi gibi birçok meseleyi ele alırken, bazıları ictihâda karşı olduklarından, ictihâdın yapılabilmesi için neredeyse ulaşılmaz şartlar koşmuşlardır.

Bunlara karşı son dönemlerdeki âlimlerin bazıları ise, zamanımızda ictihâdın yapılmasının ilk dönemlere göre daha kolay olduğunu savunmuştur. Tevânâ ise her iki görüş arasında orta bir yol aramaya çabalamıştır. Günümüzde ictihâdın ilk dönemlere göre daha kolay olmadığını; ancak zamanımızda da ictihâda ehil olan insanlar tarafından yapılabileceğini ve yapılması gereken bir görev olduğunu söyler. Herkesin ictihâd yapamayacağını bir gerçek olması ile beraber bazılarının koştugu abartılı şartların da gereksiz olduğunu savunmaktadır.

Tevânâ, eski alimlerin ictihad faaliyeti için koştukları şartların bir kısmının gereksiz ve bir kısmının ise -müctehidde bulunmasının daha iyi olacağını kabul etmekle beraber- ictihad faaliyeti için zorunluluk arz etmediğini savunmaktadır. Aynı şekilde ictihâdın zorlaştırılmasına yol açan ictihâdın bölünmezliği iddiasına karşı çıkmakta ve ictihâdın her zaman yapılabilmesi ve kolaylaşması için, ictihâdın bölünebilirliği görüşünü savunmaktadır. Muhattie ve musavvibe konusunda da muhattie görüşünü benimseyerek cumhûr âlimlerle aynı görüşü paylaşmaktadır. Tevânâ, bazı alimlerin hata eden müctehidin günahkâr olacağı konusunda, İbn Uleyye, Ebû Bekir el-Esamm, Zâhiriyye ve İmâmiyye mensubu alimlerin de Bısr'ın görüşünde olduğunu iddia ettiğini; ancak bunun doğru olmadığını ve Bısr dışında kimsenin bu görüşü savunmadığını söylemektedir.

KAYNAKÇA

- Âmidî, Seyfüddîn Ali b. Muhammed. *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*. 4 Cilt. Beyrut: Mektebü'l-İslâmî, 1406.
- Âmidî, Seyfüddîn Ali b. Muhammed. *el-İhkâm fî Usûli'l Ahkâm*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.
- Apaydın, H. Yunus. "İbn Berhân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/ 370-370. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Apaydın, H. Yunus. "İctihad". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 21/ 432-445. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Bağdatlı, İsmail Paşa. *Hediyetü'l-'ârifîn esmâü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1955.
- Bihârî, Muhibbullâh b. Abdışşekûr. *Müsellemü's-sübût*. 2 Cilt. Kefrû'tamâîn: Matbaatü'l-Hüseyniyye el-Mısriyye, t.y.
- Buhârî, Abdülaziz. *Keşfü'l-esrâr 'an usûli'l-Pezdevî* (versiyon 2). Thk. Abdullah Muhammed Ömer. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.

- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-sahîh*. 4 Cilt. Mısır: Dâr-ü İhyâi'l-Kütüb-i'l-Arabiyye, t.y.
- Cessâs, Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî. *el-Fusûl fi'l-usûl* (versiyon 2). Thk. Uceyl Casim en-Neşmî. 2. Bs. Kuveyt: Vezaretü'l-Evkaf ve's-Şuunü'l-İslamiyye, 1994.
- Debûsî, Kadı Ebu Zeyd Ubeydullah b. Ömer. *Takvimu'l-edille*. Thk. Halil Muhyiddin. Beyrut: Dârü'l-Kütüb-i'l-İlmiyye, 2001.
- Emîr Pâdişâh, Muhammed Emîn b. Mahmûd. *Teysîrü't-Tahrîr*. 4 Cilt. Mekke: Dârü'l-Bâz, t.y.
- Fiğlalı, Ethem Ruhi. "Abdülkâhir el-Bağdâdî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/ 245-247. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *el-Mustasfâ min 'ilmi'l-usûl*. Mısır: el-Matbaatü'l-Emiriyye, t.y.
- Hamidi, Subhanallah. "Afganistanlı Fakih Seyit Muhammed Musa Tevânâ'nın Hayatı, Eserleri ve Fikhî Görüşleri". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*. 14 (2009): 311-328.
- Hillî, Cemâlüddîn el-Hasen b. Yusuf. *Tehzibü'l-usûl ilâ ilmi'l-usûl*. London: Müessesetü'l-İmam Ali, 2001.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emin. *Haşiyetü Nesematî'l-eshâr*. Mısır: Mektebetü Mustafa el-Benâî, 1979.
- İbn Hanbel, Ahmed Muhammed. *Müsnedü'l-İmâm Ahmed bin Hanbel*. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1995.
- İbn Hazm, Ali. *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm*. Ed. Ahmed Muhammed Şâkir. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-âfâki'l-cedîdeh, t.y.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekir. *İ'lâmü'l-muvakîn an Rabbi'l-âlemîn*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütüb-i'l-İlmiyye, 1411/1991.
- İbn Nuceym, Zeynüddin b. İbrahim. *el-Eşbâh ve'n-nezâir alâ mezhebi Ebi Hanîfe en-Nu'mân*. Beyrut: Dârü'l-Kütüb-i'l-İlmiyye, 1999.
- İbn Teymiye, Abdüsselam, Abdulhalim, Ahmed. *el-Müsevvede fi usûli'l-fikh*. Thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, t.y.
- Karâfî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. İdrîs. *Şerhu Tenkîhi'l-fusûl fi ihtiyâri'l-mahsûl fi'l-usûl*. Mısır: Şirketü't-Tıbbâ'ati'l-Fenniyyeti'l-Müttehîdeh, 1973.
- Kehhâle, Ömer Rızâ el-. *Mu'cemü'l-müellifîn terâcimü musannifi'l-kütüb-i'l-Arabiyye*. 15 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Müsennâ-Dârü İhyâi't-Türâsi'l-'Arab, t.y.
- Müslim, Ebü'l-Huseyn Müslim b. el-Haccâc. *Sahîhu Müslim*. 4 Cilt. Kahire: Dârü İhyâi'l-Kütüb-i'l-Arabiyye, 1991.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât. *Keşfü'l-esrâr (Şerhü Nurü'l-envâr âle'l-Menâr ile birlikte)*. 2 Cilt. Mısır: Matbaatü'l-Kübrâ el-Emiriyye, 1316.
- Râzî, Fahreddin Muhammed b. Ömer er-. *el-Mahsûl fi 'ilmi usûli'l-fikh*. 6 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1996.
- Semerkindî, Âlâüddin Ebî Bekir b. Ahmed. *Mizânü'l-usûl fi netâici'l-'ukûl*. Kahire: Mektebetü Dâri't-Türâs, t.y.

- Süyûtî, Celâluddin Abdirrahman b. Ebî Bekr. *er-Reddü alâ men ahlede'l-erda ve cehile enne'l-ictihade fî külli asrin ferzun*. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-diniyye, t.y.
- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *el-Eşbâh ve'n-nezâir fî kavâ'id ve fûrû'i fîkhi's-Şâfi'iyye*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.
- Şâdâb, İnaletüllh. "Üstâd Tevânâ Der Sâye-yi Rahmet-i Hudâ". *Haftanâme-yi Mücâhid*. 15 (2006): 3-9
- Şâşî, Nizâmüddin - Bereketüllah el-Leknevî. *Usûlü's-Şâşî*. Keraçi: Mektebetü'l-Büşrâ, 2007.
- Tevânâ, Muhammed Musa. *el-İctihâd ve Medâ Hâcetinâ İleyhi fî Hâzel-Asr*. Mısır: Dâru'l-kütübi'l-hadîse, 1972.
- Tevânâ, Muhammed Musa. "İslam Der Yek Nigâh". *Haftanâme-yi Mücahid*. 23 (2006): 5-10.
- Yaran, Rahmi. "Bihârî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 139. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Yıldırım, Suat. "Muhammed Abdullah Dirâz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30: 447-448. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. Thk. Şu'ayb el-Arnaût v.dğr. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985.
- Ziriklî, Hayreddîn b. Mahmûd. *el-A'lâm*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâin, 2002.